

Stichting der Heerlijkheid Dongen

door

L. MERKELBACH VAN ENKHUIZEN

Een dichte sluier hangt over de geschiedenis van West Noord-Brabant tot de komst van St. Amandus, die volgens een oude overlevering een kapel zou hebben gewijd, welke door St. Geertrui op haar erfgoed (nu Geertruidenberg genoemd) rond 640 zou gebouwd zijn.

Als St. Willibrord een halve eeuw later — op aandrang of minstens met toestemming van St. Lambertus, bisschop van Tongeren-Maastricht, en van zijn opvolger St. Hubertus — van uit Antwerpen of Gent komend, in deze streken het geloof predikt, worden hem door Frankische landeigenaars vele goederen geschonken, o.a. in 712 Diosna in pago Taxandria super fluvio Digena d.i. Diessen aan de rivier Digena, n.l. de Reuzel, een zijtak van de Aa. ¹⁾ Te Tilburg (Tilliburgis) vertoevend, worden hem aldaar nog in datzelfde jaar gronden onder Alphen opgedragen. Deze en nog veel andere bezittingen vermaakte St. Willibrordus aan de abdij Echternach. Voor de christianisering van deze streken was van grote waarde, dat hij te Tilburg een priester aanstelde of achterliet, wiens parochie van gelijke omvang zal zijn geweest als het latere landdekenaat Hilvarenbeek ²⁾, d.w.z. ongeveer van Tholen tot 's Hertogenbosch.

Zo lag het huidige grondgebied van Dongen toenmaals ingesloten tussen vier gekerstende punten: Geertruidenberg ten noorden, Tilburg ten oosten, Diessen zuid-oost en Alphen ten zuiden. Dit grondgebied Dongen bestond uit een hoge landrug van opgestoven Maaszand „de bergen” en uit enige wilderten, met daarnaast noord-oost-zuid veel lage beemden en moerassen; zelfs eeuwen later telde het nog weinig gecultiveerde grond. Het was moeilijk toegankelijk, zelfs uit het westen en zuidwesten, want slechts de hoge landrug

(nu grotendeels verdwenen, vermoedelijk een uitloper van de Drunense duinen) — en deze nog doorsneden door de Dongebedding — verbond het enerzijds met Dorst, anderzijds met Alphen. Bijgevolg lokte dit land niet bijster tot bewoning en ontginning, zolang er elders in de omgeving overvloed goede grond te nemen viel.

Evenwel mogen we niet onderschatten, dat de Donge rivier oudtijds naar men verhaalt een aanvang nemend in de Turnhoutse bossen op de hoge heigronde, nu hoogstens meer tot Alphen nawijsbaar — noordwaarts stromend, uitmondde in de Oude Maas en zo een verkeersweg vormde voor Geertruidenberg, in die oude tijden genoemd „den Berg” of „den Berg aan den oever”. Op het bijgevoegd kaartje is de oude loop of bedding van de Oude Maas door een dikke stippellijn aangegeven, n.l. op de noordgrens der huidige gemeente Drimmelen—Made, ofschoon dit grondgebied in het noorden wel groter is geworden dan Oud-Drimmelen was vóór 1421, toen de St. Elisabethsvloed dit land verdroog en de Biesbos vormde met het Hollands Diep. Ook de oude loop der Donge is op dat kaartje geschetst, zonder dat het echter de bedoeling was de juiste ligging van beide weer te geven, wijl dit immers een geheel aparte studie vraagt.

Het oude stadje Geertruidenberg vraagt aller aandacht. De datering van de krypte onder zijn oude kerk, alsmede de oorspronkelijke bestemming en diepte van die knypte wacht nog steeds tevergeefs op een wetenschappelijk onderzoek. ³⁾ Dit onderzoek noopt te meer, omdat de in de aanvang van dit artikel vermelde overlevering steun vindt, ja, zelfs bevestigd wordt door een aloud extract of verminkt relict van een diploma van Keizer Otto I gegeven in het jaar 967. Hierin bevestigt de keizer de nabij Brussel gelegen abdij van Nijvel — gesticht door de H. Geertrui, de landsvrouw van Strijen — in het bezit van haar goederen en eigendommen. De tweede helft van dit document betreft Geertruidenberg „In pago Strya de patrimonio ipsius electae Virginis Mons, cum appendicibus Tremella, Strunahem et omni piscatione ad Mosam et terris adiacentibus”; d.w.z. „In de pagus of gouw Strijen vanwege het erfgoed der

uitverkoren Maagd (Geertrui), den Berg, met de aanhorigheden Tremella, Strunahem en met het volledig visrecht op de Maas, alsmede de aangrenzende gronden." Hier is sprake van de gouw-Strijen met het centrum „Den Berg”, later Geertruidenberg genoemd, en in zijn oude naam nog heden voortlevend bij de bevolking der omringende dorpen. Nog eeuwen lang zijn die aanhorigheden met Den Berg verbonden gebleven: Tremella, later Driemy(1)len, nu Drimmelen; Strunahem, vermoedelijk een foutieve lezing of schrijffout voor Strynahem d.i. Strijenheem, hetzij de gronden rond de vervallen slottoren van Strijen ten noorden van Oosterhout, nog heden een ruïne; hetzij het dorp Strijen in de Hoeksche Waard ten noorden van het Hollands Diep, dat in 1421 ontstond als gevolg van de St. Elisabethsvloed. Het dorp Strijen maakt echter minder kans, omdat het van jonger datum schijnt.

Erkend moet worden, dat deze oorkonde — helaas — in zeer verminkte vorm bewaard gebleven is; vanzelf sprekend heeft die vermindering aanleiding gegeven tot felle bestrijding der echtheid; maar toch is de inhoud er van door de geschiedenis bewezen.

Ongeveer evenzo is het gesteld met een oorkonde, waarvan minstens de redactie der namen van de getuigen aan twijfel onderhevig zijn, maar waarvan de inhoud eveneens door onderzoek in de archieven bevestigd wordt, ofschoon enige onderdelen volgens de huidige interne tekstcritiek van jonger datum schijnen.

Bedoeld is een charter van 1 Juni 992, waarbij Hilzondis. 4) vrouwe of gravin van Strijen, onder goedkeuring van haar echtgenoot, den H. Ansfried. 5), aan het door hem gestichte klooster Thorne in Limburg vele familiegoederen schenkt, n.l. „de kerk van Strijen gewijd ter ere van de H. Maagd Maria; den Berg des Oevers (Geertruidenberg), alwaar de H. Geertrui lichamenlijk verkeerd heeft en een kapel bezit, door de H. Amandus ingezegend; de villa (landgoed) Gilze met aanhorigheden; de villa Baerle met het altaar (de Kapel) ter ere van de heilige belijder Remigius (de bisschop van Reims), door mij (Hilzondis) gesticht; het Castellum (slot) Sprundelheim met het omliggend gebied, gelegen aan de rivier Moir-

water". 5a) Het slot der schenkingsakte vermeldt als getuigen o.a. „van onze ridders: Franco de Dungha, H. de Emelberga, G. de Sundert onze Kastelein” Hieruit valt op te merken, dat Geertruidenberg, hetwelk in 967 een bezit was van de abdij Nijvel, nu in 992 (tenminste ten dele) wordt overgedragen aan de abdij Thorn. Een ruil van gronden zal wellicht hier de verklaring geven.

Heel bijzonder wordt de aandacht getrokken op „Franco de Dungha”, die met enige andere personen als ridders van Hilzondis gravin van Strijen vermeld wordt, en nogwel het eerst, dus als de voornaamste der opgeroepen aanwezige ridders uit het land van Strijen. Volgens dit charter bestaat er blijkbaar in 992 een goed of heerlijkheid Dungha, en de heer daarvan heeft een ereplaats onder de ridderschap; de heerlijkheid zelf is wellicht een leengoed van het gouw of graafschap Strijen, waardoor de beleningsakte van 1324 veel duidelijker wordt.

Franco zal, zo nodig, van deze schenking later moeten getuigen en als trouwe leenman der gravin, het erfdeel der abdij zelfs met het zwaard moeten verdedigen. Tot dat doel kiest de abdis onder haar ridders enige personen, die zelf rond de grenzen van het geschonken gebied wonen (n.l. onze Franco ten oosten, H. de Emelberga (noord)west en G. de Sundert ten zuiden), bijgevolg de omgeving goed kennen, en onmiddellijk kunnen optreden, om de rechten der abdij te handhaven, indien er gevaar zou dreigen. Bovendien, zij worden op hun riddereer verplicht, zelf alle abdij goederen en rechten te eerbiedigen; dit laatste is vermoedelijk wel de voornaamste beweegreden tot hun uitverkiezing door de gravin.

Deze eervolle verplichting deelt Franco, met ridder H. de Emelberga. 6) en met ridder G. de Sundert Kastelein of burchtbewaarder van Hilzondis. Is deze burcht wellicht het Huis te Laer?

Een Luiks Memoriaal. 7) leert, „dat in 1116 de kerk van (Klein) Zundert gesticht werd door Hendrik van Brunenheim (van wie volgens het Memoriaal de Heren van Breda afstammen, en in plaats van wiens naam mogelijk juister gelezen wordt Stryneheim),

in tegenwoordigheid van Gerard van Breda en Heer Baldus van Laer, zoons van de vermelde Heer Hendrik van Brunenheim, de patroon van de voormelde Kerk". Dit getuigenis spreekt weliswaar over een feit van ruim een eeuw na de schenking van 992, waarin ridder G. de Sundert optreedt, maar wijst toch weer op zaken. ⁸⁾ die als echt erkend zijn, waarover we echter hier niet verder kunnen uitweiden.

Na onze Franco de Dungha van 992 spreekt geen enkel der spaarzaam bewaard gebleven geschreven bronnen over het Dongense gebied. Drie eeuwen lang hangt als een zware mist over nagenoeg geheel West Noord-Brabant.

Het eerste lichtpunt verstrekt ons Loon op Zand, dat van ouds een band met een deel van het Dongense grondgebied had. In 1269 namelijk had de Brabantse hertog „aan Willem van Hoorne en „Altena in vollen leen volgens het Brabantsch landrecht, in hooge „en lage heerlijkheid opgedragen het dorp Venloene met alle „woestijnen, turfmoeren, wildernissen en aanhoorigheden, zooals het „ligt tusschen het bosch van Udenhout en de grondelooze (?) „merken (?) en den Merendijk (Moerdijk?) die achter Baardwijk „en Waalwijk is gelegen tot aan den weg, die tusschen Tilburg en „Venloene loopt". ⁹⁾ Welnu in 1287 sluit Willem van Hoorne en Altena als heer van Loon „een overeenkomst met Wouter Volckaerts over de begrenzing van diens leen te Dongen." ¹⁰⁾

Deze Wouter Volckaerts of Volkart stond in datzelfde jaar als getuige bij de splitsing van het Bredase land in twee heerlijkheden: het land van Breda en het land van Bergen, gedeeld door de Brabantse hertog. ¹¹⁾, m.i. een aanwijzing dat Volkart een vermogend Brabants leenman was.

Een ander zeer duister en haast onleesbaar geworden charter schijnt te verklaren, dat reeds te voren n.i. op Donderdag na grote Vastelavond 1281 namens Willem van Altena en Hoorn een opdracht van de goederen te Dongen, met het laag gerecht, ten behoeve van here Wouters Volckaerts gedaan was te Herenthals. ¹²⁾ Gaarne zouden we hieruit afleiden, dat Dongen ten noordoosten en

ten oosten der rivier de Donge (alsnog behorende tot de wilderten en moeren van Venloene) reeds in 1269 was gegeven aan Willem van Hoorne, maar dat dit westelijk deel van Loon op Zand weer vóór 1287 door Willem als afzonderlijk leen met laag gerecht werd afgestaan of uitgegeven aan onze Wouter Volkaert.

In elk geval, nà de eerste vermelding van de naam Dongen in 992 (als Franco als getuige optreedt in de veel omstreden stichtingsbrief van de abdij van Thorn); nà een Egyptische duisternis van drie volle eeuwen over Dongen, mogen wij van 1287 getuigen: „het daghet in het oosten”, als Willem van Hoorne en Altena, heer van Loon op Zand (ten oosten van Dongen), optreedt als stichter van een afzonderlijke heerlijkheid Dongen, zij het dan ook betreffende het land ten oosten van de rivier De Donge.

Een volgende vermelding van Dongen ontmoeten we in 1293 bij een erfpachtsbrief, waarin Floris graaf van Holland aan Steven van Waelwijk opdraagt: 15 hoeven wilderten in den grooten Ham. ¹³⁾: van west naar oost zal elke hoeve 24 roeden breed zijn; en van der Donge op te moerwaart, van zuid naar noord, zal elke hoeve lang wezen 400 roeden; bijgevolg een strook grond ter breedte van 360 roeden en ter lengte van 400 roeden; dit alles tegen een pacht van 12 capoenen per hoeve of totaal 180 capoenen per jaar; tevens wordt Steven met het laag gerecht beleend.

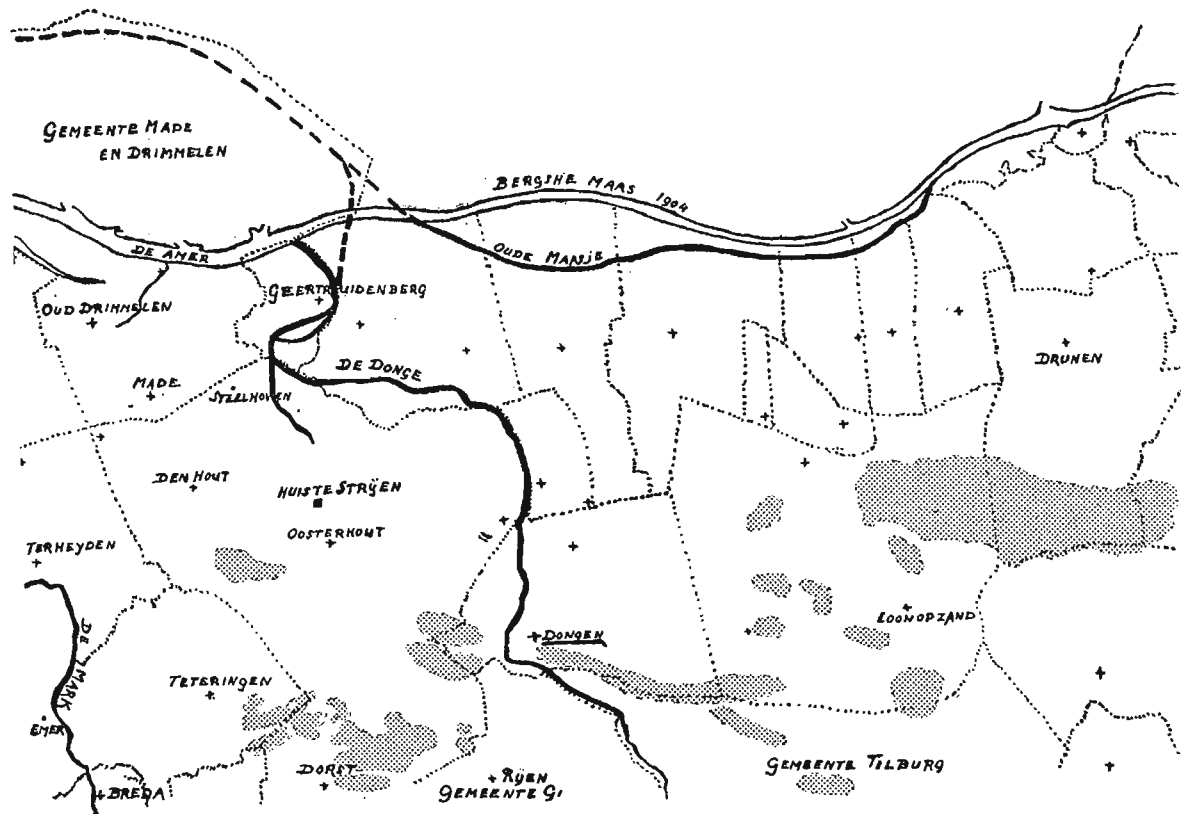
Over het woord „ham” geeft Mr. L. van den Bergh de volgende verklaring: „Ham. In plaatsnamen als Drogeham, Blijham, Ham-„broek, Eindhoutham en het huis den Ham bij Vleuten. Het schijnt „hetzelfde te zijn als heim, zoo komt het ook in het Angelsaxisch „voor”. ¹⁴⁾ Bekend is ook de slag van Cleverham bij Kleef in 1397. ¹⁵⁾ Ook lezen we dat in 1533 nabij Grave is „gestiftt ende op die „gemeente gebout die capelle van Sijnt Joest op den Ham ende „eenen Kerckhoff dair omme gemaickt opdat die dode „mijnschen der gemeene nabueren ende inwoenders op ten Ham „daer op te mogen begraven.” ¹⁶⁾ Een nog duidelijker woordverklaring blijkt uit de naam van een klooster bij Mainz, geheten Laurisham of Laure(n)sheim. ^{16a)} Het woord inham betekent een

inbraak in de oever, een wegvreten van de ham door het water. De spreekwijze „op den ham” wijst op een hogere ligging ten opzichte van de omgeving. Zo kennen we in Dongen eerst den Ham, later eerst „hoogen Ham” genaamd, nadat de noordelijker gelegen gronden watervrij geworden waren, en „lagen Ham” waren genoemd. En zoals hiervóór reeds gezegd werd: de hoge of grote ham te Dongen is een hoge zandrug van stuifzand, dat tot een heuvelrug is opgewaaid; en waar De Donge een grote bocht maakt bij „den Heuvel”, daar heeft zij deze heuvelrug doorsneden.

De uitgifte van 1293 zal dan ook betreffen de gronden ten noorden en noordoosten van den Ham, ten Oosten van de Donge, denkelijk langs de Lage Ham, maar ten westen van het goed van Volkart.

Weer enkele tientallen jaren later, n.l. in 1324 wordt Willem van Duvenvoorde door de heer en vrouwe van Strijen beleend met het slot te Oosterhout en met al de daartoe behorende goederen te Oosterhout, Steeloo, (later Steel(h)oven), Dongen, Dorst, Ulvenhout en Wernhout. ¹⁷⁾ Hieruit blijkt, dat een deel van het Dongense gebied, vermoedelijk het gedeelte ten westen en zuidwesten van de Donge, eigen familiegoed was van Strijen, aan het slot was verbonden, en bijgevolg ongeveer aaneengesloten lag met de gronden van Oosterhout tot Dorst, welk gehucht nog heden onder Oosterhout ressorteert. Deze belening of schenking wordt in 1329 bevestigd door Gerard heer van Voorne, Perweis en Herlaer, als erfgenaam van (een deel van) de Strijense heerlijkheid. ¹⁸⁾

In datzelfde jaar draagt ook de heer van Hoorne en Altena. ¹⁹⁾, en het volgend jaar zijn weduwe ²⁰⁾ aan Willem van Duvenvoorde zijn heerlijkheidsrechten over (klaarblijkelijk het oostelijk deel of juist gezegd, gronden gelegen ten oosten van de Donge), hetgeen tenslotte in 1330 bekrachtigd wordt door de Brabantse hertog, die als dan ten behoeve van Duvenvoorde afstand doet van al zijn rechten op de goederen te Loon (op Zand), Tilburg en Dongen. ²¹⁾, zodat Duvenvoorde dus de volle, hoge en lage, heerlijkheid in bezit krijgt.

Dit jaar 1330 betekent dus voor Dongen de voltooiing van de samenvoeging van drie delen der heerlijkheid in één hand, of m.a.w. in 1330 wordt Willem van Duvenvoorde feitelijk de eerste Heer van Dongen, maar omdat hij reeds gedurende zeven jaren in het bezit was van het slot Strijen te Oosterhout en de heerlijkheid aldaar, bleef zijn naam, ook in de volgende jaren, „Willem van Oosterhout.”

In ditzelfde jaar 1329 schenkt of verkoopt de hertog van Brabant aan de bewoners van Tilburg een heel complex heide, duin en moergronden ten zuiden en westen van Tilburg, om die als gemeene gronden te gebruiken, en aan particulieren ter ontginning te verkopen, met verlof om daarover zeven bekwame mannen als een schepensbank aan te stellen. Voor Dongen is in deze akte de westelijke begrenzing van belang: (opgaande uit het oosten) „van den „watermolen van Rovort (grenspunt ten westen van Hilvarenbeek) „tot aan Erweytvoirt, van daar naar Mielburg, vandaer ter plaetsen „toe geheyten Middelbroeck (wat wij heden nog 't Broek noemen, de „voormalige boezem der Donge, ter ophouding van het water voor „de watermolen aan de Sluisweg), van dyer plaetsen totter hoeven „toe tot Donghen, ende tot het goet toe van den ridder here Wouter „van Berghen (Berchem?), van daer totter behoirlijcke scheydinge „toe des dorps van Loon” ²²⁾

Volgens een oude kaart ²³⁾ liep deze grens ten westen van Riel (dat in vorige eeuwen onder Tilburg en tot de Meierij van 's Hertogenbosch behoorde); en volgens deze paalscheiding „tot de „hoeven onder Dongen” en „tot het grondbezit van ridder Wouter „van Berghen” d.w.z. ongeveer dezelfde wig, die Tilburg nog heden drijft in het Dongense en Rijense gebied, hetgeen we enige eeuwen later vermeld vinden als de hoeven van Lichtenberg, en dat nu grenst tegen de Haanse hoof onder Dongen.

Weer even later 1330 beleent de Hollandse graaf onze Duvenvoorde met „12 hoeven moers en wildert van Stevens ambacht „tusschen Tilburg en Loon tot aan de Donge, zoover zijn gebied

„strekt. ²⁴⁾ Lettend op de woorden „tusschen Tilburg en Loon tot aan de Donge” valt de aandacht op de moeren ten zuidoosten, oosten en noordoosten van „de Heidebloem” en „de uiterste Stuiver” (beide gelegen in of tegen den zuidoost hoek van de gemeente Dongen), bijgevolg datgene wat nu de parochie St. Jo(a)chimsmoer vormt. In verband met de akte van 1293, waarin de Hollandse graaf Steven van Waalwijk beleende met 15 hoeven in de grooten Ham met het laag gerecht ²⁵⁾ — welke lage heerlijkheid zowel in de Langstraat als ten noorden daarvan overal „ambacht” werd genoemd — kunnen deze 15 hoeven in de Grooten Ham (het ambacht van Steven) wellicht grenzen aan deze 12 hoeven, moeren en wildert van Stevensambacht tussen Tilburg en Loon.

Nog twee jaar later, in 1332, koopt Duvenvoorde 10 hoeven moer „bij” den Ham. ²⁶⁾, wellicht weer nabij het Stevensambacht en dan weer van Steven van Waelwijk, want in 1313 waren deze 10 hoeven beleend aan een ongenoemde persoon; tenslotte in 1335 verwerft Duvenvoorde alhier nog de goederen en rechten van Volkaertskinderen in den Ham of onder Gilze. ²⁷⁾, hetgeen vermoedelijk identiek is met wat elders genoemd werd „het goed den Hamme onder Dongen”, wat Dierick van Oosterhout in 1356 weer zal verkopen aan Jan II van Polanen.

Wie die kinderen van Volkaert waren, valt op te maken uit enige oude charters in het Nassau Domeinarchief in den Haag, waaraan we ook reeds vele der voorgaande charters ontleenden; n.l. akten van verkoop in 1335, 1338 en 1345 aan Willem van Duvenvoorde, van de heerlijke rechten en goederen, die Johan Volkaert, Compeijn Volckaertszoon, diens weduwe en hun zoon Hector, in Dongen, in den Ham of onder Gilze bezaten. ²⁷⁾; verder een getuigenverklaring van 1361 aangaande de verkoop eertijds gedaan door Hector zoon van Johannes Compeijnszoon, van zijn goederen te Dongen aan Willem van Duvenvoorde. ²⁸⁾; tenslotte een kwitantie van vóór 1394 groot 50 Vlaamse mottoenen, door Roelof van Dalem (opvolger van Willem van Duvenvoorde in Dongen) aan „broeder” Hector Volkard. ²⁹⁾

Ook aan de westzijde van de Donge breidt Duvenvoorde zijn

gebied uit. Eerst in 1327 door aankoop van woeste grond ten oosten van Steelhoven. ³⁰⁾, ten oosten van Made, ten zuiden van Geertruidenberg. Vervolgens wordt hij in 1334 door de Hollandse graaf bevestigd in het bezit van het hoog en laag gerecht tussen Batenbrugge ³¹⁾ en de Heininge van Oosterhout ³²⁾; denkelijk, het gebied ten zuiden of iets zuidoost van het grenspunt tussen Holland en Brabant.

Nog juist binnen de huidige gemeente Dongen, — met een scherpe hoek of wig indringend in het Oosterhoutse grondgebied, even ten noorden van wat nu in de volksmond „de Duiventoren” heet ³³⁾, — ligt een blok grond, op het kadaster aangeduid als „de Heiningen”. Al de gronden tussen die Batenbrugge en de Heininge, n.l. de Heikant, de Heiningen, de Groenstraat, de Laagstraat, wellicht ook de „Dertig Bunder” of Schellingen, en verder Oosteind vielen dan onder dit gebied. Maar voorzeker niet het noordelijk deel: Groenendijk en 's Gravenmoer, wat Hollands gebied was, want de akte voegt er uitdrukkelijk bij „zoals de graaf deze van den Heer van Breda in leen heeft.”

Op verzoek van Duvenvoorde verkoopt de Hollandse graaf in 1335 aan Oosterhout en Dongen het recht om een vaart te mogen graven; ³⁴⁾ een request van ongeveer 1564 tot reparatie van die Vaart ³⁵⁾ bewijst, dat hier bedoeld is de Dongense (Turf-) Vaart tussen Dongen en Geertruidenberg; immers het noordelijk gedeelte ervan, gelegen onder Holland, vereiste het verlof van de Hollandse landsheer.

Uit de dertiende en veertiende eeuw zijn er weinig geschreven bronnen bewaard, die ons kunnen inlichten betreffende het kerkelijk aspect van Dongen. Hier kan gewezen worden op een overeenkomst van 1343, gesloten door Duvenvoorde met de abdij van Tongerlo, waarbij eerstgenoemde de gift en het patronaat van de kerk te Dongen erfelijk behouden zal. ³⁶⁾ Eenmaal in het rustig bezit van dit patronaatsrecht, gevoelt hij een morele verplichting om die kerk te helpen; bij testamentaire beschikking van 1347 begiftigde hij haar met een jaarrente van zestien pond Tournooise zwarten. ³⁷⁾

Tot hiertoe bleek nog niets van enige invloed of van bepaalde rechten van Tongerlo over Dongen. Had de abdij dit patronaatsrecht wel of niet rechtens uitgeoefend; was het haar (tijdelijk?) verleend? Ofwel meende Tongerlo om een voor ons onbekende reden hierop zeker recht te kunnen doen gelden? We kunnen er slechts naar gissen. In elk geval, Duvenvoorde blijft in het erfelijk bezit ervan.

Onbekend en nog niet te achterhalen was de vraag: van wanneer de stichting der Kapel, Kerk en Parochie dateert; even duister is de quaestie, wie deze kerk gesteld heeft onder de bescherming van de H. Laurentius. Drie parochies in West Noord-Brabant vereen deze heilige als patroon: Oud-Gastel, Ginneken en Dongen; alle drie verliezen hun oorsprong in een grijs verleden. De enige oplossing lijkt me de hypothese, enige jaren geleden elders gegeven, waar ik wees op de oude relaties, die de abdij Laurisham bij Mainz in 814 en 815 wellicht heeft gehad met sommige goederen of villa's in West Noord-Brabant. ³⁸⁾

In deze Brabantse gewesten blijkt de Hollandse edelman Willem van Duvenvoorde zich zóó thuis te hebben gevoeld, te midden van zijn verworven bezittingen, dat hij tot 1354 veelal wordt genoemd „Willem van Oosterhout”. Ofschoon hij reeds in 1323 de stenen krijgt, om op verlangen van de Hollandse graaf een burcht te bouwen binnen Geertruidenberg ³⁹⁾, waarop hij als Kastelein mocht wonen; ofschoon hij van de Brabantse hertog in 1339 — in ruil voor een grote som aan de hertog geleend — de heerlijkheid Breda in pandschap en vruchtgebruik had overgenomen ⁴⁰⁾; ofschoon hij van 1342 tot 1345 te Brussel voor zich een Kasteel bouwde, alwaar hij enkele jaren woonde, gaf hij na de voltooiing deze woning in 1345 in onderpand aan Willem Roelofs zoon van Dalem, en zal hij van daar weer vertrokken zijn naar zijn geliefd Oosterhout, alwaar hij vóór 1342 had gewoond op de burcht „het huys te Stryen” ⁴¹⁾, dat rond 1288 gebouwd (of herbouwd?) was en door Guy van Vlaanderen en zijn echtgenote Beatrix van Strijen,

vrouwe van den lande ⁴²⁾ aan Willem in 1324 in erfacht was geschonken.

Dit slot lag juist op de scheiding tussen Holland en Brabant. Dáár diende hij om beurt beide vorsten en beider belangen; maar vergrootte daardoor tevens de invloed en het aanzien, de macht en het financieel vermogen van zichzelf, van zijn familie en van zijn natuurlijke kinderen. ⁴³⁾

Of de bovenmenselijke energie, waarmee hij immer had gewerkt, zijn krachten reeds vroegtijdig hadden gesloopt, of hij zich reeds vroeg oud voelde worden, weten we niet; maar wel blijkt uit de feiten, dat hij als een wijs man en als een groot politicus reeds vroegtijdig — en voorzeker ook na rijp beraad — zijn goederen nog bij zijn leven verdeelde, en aan ieder zijner familieleden en kroost hun toekomst wist te verzekeren.

Aan zijn neef Jan II van Polanen hevelt hij het pandschap van Breda in 1339 over ⁴⁴⁾; en vermaakte hem in 1346 vele goederen in het Bredase land, afkomstig van Margriet van Liedekerke (voorheen deelgerechtigd in den lande) ⁴⁵⁾; verder belooft hij hem het bezit van het Huys te Strijen met alle schenkingsbrieven (de wettelijke bewijzen) in geval van kinderloos overlijden van Willem van Dongen; ⁴⁶⁾ in 1344 verkrijgt hij voor hem het Kasteleinschap van Geertruidenberg en de bevestiging van de Hollandse lenen; ⁴⁷⁾ tenslotte stelt hij hem in staat, de heerlijkheid van Breda in 1350 over te nemen van den heer en vrouwe van Breda ⁴⁸⁾, en te kopen van den hertog voor f 43.000, zoals blijkt uit een kwitantie door Duvenvoorde betaald in 1352, n.l. een bedrag van f 11.000 als een deel der koopsom. ⁴⁹⁾

Aan zijn oudste natuurlijke zoon Willem schenkt hij in 1344 de heerlijkheid Dongen, met de belofte, hem bij zijn (Duvenvoorde's) overlijden de hoge heerlijkheid Oosterhout en het slot Strijen over te geven, op voorwaarde, dat de begiftigde bij de aanvaarding van Oosterhout en het slot, de heerlijkheid Dongen af zal staan aan zijn zuster Beatrix, de (natuurlijke?) dochter van Duvenvoorde. Terwijl

laatstgenoemde (Duvenvoorde) reeds in 1344 aan zijn zoon Willem in feite het bloot eigendom van Oosterhout overdraagt, blijft Duvenvoorde het vruchtgebruik voor zich reserveren tot zijn dood; ⁵⁰⁾ in ruil daarvoor moet de begunstigde beloven, bij kinderloos overlijden het huis te Strijen cum annexis over te geven aan Jan II van Polanen. ⁴⁶⁾

Deze natuurlijke zoon Willem wordt „Willem van Dongen” genoemd van 1344 tot 1354; van 1354 tot omstreeks 1403 (zijn overlijden) wordt hij genaamd „Willem van Oosterhout”.

Even te voren had de hertog de inwoners van Oosterhout uitdrukkelijk bevolen, om Jan van Polanen, heer van Breda, ook als hun heer te erkennen. ⁵¹⁾ Dit bevel scheen noodzakelijk, omdat Oosterhout tevoren als een eigen allodiaal of familiegoed van den heer en vrouwe van Strijen aan Duvenvoorde in erfpacht was geschonken, dus los van het Bredase land, dat eerst daarna aan Polanen overging.

Aan zijn (natuurlijke?) dochter Beatrix schonk of verkocht Duvenvoorde op haar huwelijksdag in 1350 de heerlijkheid Dongen, ⁵²⁾ zodat Beatrix met haar man Roelof van Dalem heer en vrouwe van Dongen worden. Anderhalve eeuw zullen hun nakomelingen, heren en vrouwen van Dalem—van Dongen, in het bezit der heerlijkheid blijven.

Roelof zowel als zijn nakomelingen, bezitters der heerlijkheid Dongen uit het geslacht Dalem, voeren op hun schild twee balken van vier blokken. Dit Dalem is een dorp aan de Waal, ten oosten van Gorinchem, ten zuiden van Arkel. Dalem was een oude bezitting der heren van Arkel, zelf voortgekomen uit het geslacht van Gelre. Terwijl Arkel een wit schild voerde met twee rode balken, hadden Dalem en Dongen een rood schild met twee witte balken. Bijgevolg is het huidige Dongense wapen dus gewijzigd. Want volgens de vaststelling van de Hoge Raad bezit Dongen heden een blauw schild met gouden balken, vermoedelijk hiertoe aangespoord door een misvatting, die ook Cuypers van Velthoven deelde.

Dit Dalem is wel te onderscheiden van Daelhem in Limburg ten noordoosten van Luik in de driehoek Luik-Aken-Maastricht. Daelhem was de zetel van het oude graafschap van die naam, in 1239 door de hertog van Brabant veroverd. Als wapen voerde het een uitgeschulpt kruis. De familie van Dalem heeft dus niets te maken met het geslacht Daelhem. Toch werden in feite beide schrijfwijzen herhaaldelijk verwisseld en verward. Wèl was ons geslacht van Dalem — naar het schijnt — geparenteerd aan het geslacht Van Berchem in België, dat hier in Dongen de hoeve Lichtenberg bezat; en ook het geslacht van Bloys op het eiland Tholen is er in schijn mee verwant. Jan van Bloys heer van Chatillon, kleinzoon van Jan van Beaumont had n.l. anno 1364 tegen de stad Tholen een polder bedijkt, en deze de Dalemse polder genoemd naar zijn „beminde” Sophie van Dalem, wellicht een zuster van Roelof, echtgenoot van Beatrix.

De naamverklaring van Dongen vraagt een uitvoerige bespreking, en wordt derhalve uitgesteld, ofschoon zij hier tot slot behoorde te volgen.

★ ★ ★

AANTEKENINGEN

- 1) Niet Dongen aan de Donge, hetgeen menigmaal gedacht werd.
- 2) Dr. Piet Boeren: Sint Willibrord, apostel van Brabant, blz. 17.
- 3) Ook de St. Geertruikerk te Bergen op Zoom verdient zulks. In een prijszwaardige ijver op cultureel gebied of minstens door een culturele belangstelling, geeft België en ook Zuid-Limburg aan Noord-Brabant een navolgenswaardig voorbeeld.
- 4) Ook menigmaal als Hilsondis, ook wel als Hereswit of Hilswindis geschreven.
- 5) Ansfried werd 995 door de Keizer tot bisschop van Utrecht benoemd.
- 5a) Zie: „De Ghulden Roos”, jaarboek no 1 (1941) der Oudheidkundige Kring te Roosendaal blz. 91-101.
- 6) Deze ridder draagt de naam van het landgoed Amelberga, in het diets vertaald door Emelberg, nog heden bekend onder de naam „Den Emer” of nog verder verbasterd tot „Den Emmer”. Het is gelegen ten noordwesten van Breda, en wordt als een lokale plaatsaanduiding vermeld en gebruikt in een oorkonde van 1280, waarbij Arnoud van Leuven enige gronden schenkt aan zijn jonge stad Breda, n.l. „..... omnia communia pascua et wilderde quae jacent inter Em... berge... et Ypelaer.....” vertaald door: „alle gemeen(schappelijk)e weiden en wilderden die gelegen zijn tusschen Em(el)berge en Ypenlaer”. Door van Goor blz. 426 is deze afkorting foutief aangevuld en vandaar de verbastering: Emerberge. Dit goed kan zijn naam niet ontleend hebben aan Amelberga, dochter van Diederik, een natuurlijke zoon van Willem van Duvencoerde, omdat zij een eeuw later leefde dan de naam, die reeds in 1280 voorkomt. Volgens zekere legende zou het landgoed genaamd zijn naar de H. Amelberga, die in de omgeving van Breda zou geleefd hebben. Een duistere zaak met slechts twee gegevens, die in deze richting wijzen. Twee heilige vrouwen van die naam zijn bekend. De katholieke Encyclopaedie II Kolom 138 schrijft „Amelberga: I een heilige, weduwe. Historische gegevens ontbreken. Overleden circa 690. Volgens een legende uit de „11e eeuw moeder van de H.H. Emebert, Gudula en Reineldis. Wellicht een non in Maubeuge, begraven in Lobbes. Feestdag 10 Juli. „II een heilige, maagd. Weinig met zekerheid bekend. Met recht worden de Libellus domni Radbodi uit de 10e eeuw, als ook de Vita „(toegeschreven aan abt Theodorick van St. Truiden) uit de 11e eeuw „een roman genoemd. Zeker is, dat A. leefde in de 8e eeuw, en begraven werd in Münsterbilsen. Dat zij het huwelijksaanbod van Karol Martel afsloeg, is waarschijnlijk een legende; in verband hiermede, wordt zij echter voorgesteld met den voet op een gekroond hoofd. In 870 werd het stoffelijk overschot naar Gent overgebracht. „Feestdag 10 Juli. Groote vereering te Temsche, waar in 1872 met „grooten luister het 1100 jarig feest van de herdenking van haar dood „werd gevierd. A. wordt voorgesteld met open boek en palmtak in de „hand, staande op een gekroonden man.”

Toch lijkt het niet verantwoord om alles te verwerpen, want in elke legende gaat minstens één enkel contact met het verleden schuil. En hier ligt als bewijs vóór ons, een charter van 1280, dat de naam „Amelberg” ter bepaalder plaatse d.w.z. aan de Bredase bevolking,

- algemeen bekend acht; evenals een charter van 11 Nov. 1400 (van Goor, blz. 466): „tusschen Hartel (Terheyden) en Amelberge”. Volgens een betwist diploma van 992, dat een ridder ten tonele voert, dragend die naam en in dezelfde omgeving levend, zonder juiste locale aanwijzing. Bovendien leeft die lokale aanwijzing nog heden verbasterd voort als „Den Emer”. Geen roekeloze verwerping, maar een voorzichtig verder speuren is hier verantwoord.
- 7) Aldus Professor Mr. H. van der Hoeven in: „Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout” blz. 14-16.
 - 8) Jhr. Dr Th. van Rheineck Leyssius in: „De oudste heeren van Strijen”; opgenomen in De Nederlandsche Leeuw; 49e jrg, no. 11, Nov. 1931, blz. 322-332. Dezelfde schrijver terzelfder plaatse, in „De afstamming der heeren van Strijen en Breda uit het Brabantsch-Henegouwsche Huis”; 50 jrg, no. 11, Nov. 1932, blz. 67-75.
 - 9) Zie: C. R. Hermans in: „Analytische opgave der gedrukte charters... enz.” 1844, blz. 38. De letterlijke tekst is afgedrukt in: „Taxandria” 1909, blz. 140.
 - 10) Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage: Nassau Domein Archief. Nieuwe Inventaris no. 95. Het Handschrift (spoedig in druk verschijnend) werd mij door de vervaardigster Mej. Dr. Drossaers welwillend ter inzage verstrekt, waarvoor hier nogmaals mijn oprechte dank.
 - 11) Thomas Ernst van Goor: Beschrijving der Stadt en Lande van Breda, blz. 427-428. Zie ook Nassau Domein A. nieuwe Inventaris no. 68.
 - 12) Rijksarchief 's-Hertogenbosch: Collectie Prosper Cuypers van Velthoven, no. 28 en 43.
 - 13) A. R. A. Nass. Dom. A.: Nieuwe Inventaris no. 87.
 - 14) Mr. L. van den Bergh: Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie, blz. 299.
 - 15) Tijdschrift „Taxandria” 1912, blz. 33.
 - 16) als vóór: 1911 blz. 72.
 - 16a) L. Merkelbach van Enkhuizen en A. Hallema: Geschiedenis der Gemeente Ginneken en Bavel, Utrecht 1941, blz. 95.
 - 17) Nass. Dom. A. no. 85. ¹⁸⁾ als vóór, no. 90. ¹⁹⁾ als vóór, no. 89.
 - 20) als vóór, no. 91. ²¹⁾ als vóór, no. 91.
 - 22) Dr. Th. Enklaar: „Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middel-eeuwen”, Utrecht 1941, blz. 235-236. „..... usque molendinum aquatile de Rovort, de illo loco usque ad locum dictum, Erwicxvort, de illo loco usque ad locum dictum Mielbergh, de illo loco usque ad locum „dictum Middelbroeck, de illo loco usque ad villam Donghen et ad „bonum domini Walteri de Berghem, militis; deinde usque ad debitam „divisionem ville de Loon.....” 16e eeus afschrift in A.R.A. Nass. Dom. no. 160.
 - 23) L. G. de Wijs: Gedenkboek..... van het..... Paleis-Raadhuis der Gemeente Tilburg, Tilburg 1936. Op blz. 8 staat een kaart afgedrukt, en op blz. 10 de Nederl. tekst van 22) volgens een andere copie of vertaling uit de Latijnse oorkonde.
Zie ook Dr. P. C. Boeren: „Het hart van Brabant”. De schrijver dateert dit charter op 1 September 1329.
 - 24) Nass. Dom. A. no. 92. ²⁵⁾ als vóór, no. 87. ²⁶⁾ als vóór, no. 93.
 - 27) als vóór, no. 94. ²⁸⁾ als vóór, no. 97
 - 29) als vóór, no. 529.

Was deze Hector wellicht een der Duitse ridders, door de heer van Altena begiftigd met Scaluin en bij Utrecht? Of één der Joannieter Hospitaalbroeders, die in het bezit waren van het goed „Ter Bra(a)ke” onder Alphen, waarover Van Goor, een en ander vertelt op blz. 373? Of van een gehucht onder Baerle, geheten Scaluin en?

Hierover is iets te vinden bij A. J. van der Aa. „Geschiedkundige beschrijving van de Stad Breda”; Gorinchem 1845 blz. 216: „Het gehucht Schalluin en $\frac{1}{4}$ uur zuid van Baarle Nassau en 1 uur van de Belgische grenzen; telt 6 huizen en 60 inwoners”. De stafkaart schrijft „Schaluin en”.

't Lijkt mij niet zonder belang, dat de vraag, welk Schaluin en bedoeld is, opgehelderd wordt.

- ³⁰⁾ A. J. van der Aa, als vóór, blz. 159, schrijft „Oosterhout. Het gehucht „Steehoven en Brieltjens $1\frac{1}{4}$ uur noordwest van Oosterhout, aan de „weg van Breda op Geertruidenberg, bevat ongeveer 80 inwoners”. Heden behoort dit gehucht tot Oosterhout; oudtijds kan het (ten dele) onder Geertruidenberg geressorteerd hebben; in elk geval ligt het tegen de grens, die eerst in 1388 door de officieele grensscheiding Brabant-Holland definitief schijnt geworden te zijn.
- ³¹⁾ Nass. Dom. A., no. 281. Zie ook A.R.A. of R.A. 's-Hertogenbosch: Collectie van Nispen; nieuwe Inventaris in handschrift, bewerkt door Mr. F. F. X. Cerutti; n.l. een charter van anno 1325.
- ³²⁾ Volgens de kadastrale kaart valt deze Heininge zelf nog binnen de gemeente Dongen. In het charter van 1334 wordt wel gesproken over de Heininge „van” Oosterhout, maar niet van de Heininge „in” Oosterhout. Eventueel zou het een enclave kunnen zijn, hoewel dit onwaarschijnlijk is. Evenwel..... binnen de huidige gemeentegrens van Oosterhout vond ik in deze omgeving nergens een Heininge. Daarom gaf ik deze oplossing, die echter ook aanvechtbaar is.
- ³³⁾ Wat in de volksmond heden „De Duiventoren” heet, is een zeer laag gelegen drassig terrein, met houtgewas bedekt, waarnaast een grote brede vijver ligt, welks water door een vrij brede gracht ook het bebost perceel omgeeft; tesamen gelegen nog juist binnen de Oosterhoutse gemeentegrens, maar slechts enkele meters verwijderd van het Dongense gebied. Deze en de aangrenzende percelen onder Dongen, staan bij het Kadaster bekend als „de Moerkens”, en de weg erlangs heet de Moerkensdreef. Een uitgebreid onderzoek in het oud gemeente archief van Oosterhout leerde mij, dat reeds van 1600—1800 die percelen „de Moerkens” genoemd werden. Ook stukken betreffende de eigendom er van en over het recht van moerdelven waren er bij; nimmer evenwel werd in die registers en losse stukken gesproken over een „duiventoren” aldaar, die in feite dan ook enige kilometers oostwaarts gestaan heeft, waarover hopelijk later een artikel zal verschijnen.
- ³⁴⁾ Nass. Dom. A. no. 164. ³⁵⁾ als vóór, no. 164. ³⁶⁾ als vóór, no. 512 en 513.
- ³⁷⁾ als vóór, no. 1299.
- ³⁸⁾ Zie „Geschiedenis der gemeente Ginneken en Bavel”, blz. 95-100.
- ³⁹⁾ Nassau Dom. A. no. 561. ⁴⁰⁾ als vóór, no. 71.
- ⁴¹⁾ Dr. Jan Kalf: „De monumenten in de voormalige baronie van Breda”; Utrecht 1912”, blz. 278-280.

- ⁴²⁾ Nass. Dom. A. no. 85.
- ⁴³⁾ Zie in dit verband (en ook voor hetgeen volgt: passim): Joseph Cuvelier „Les origines de la Fortune de la Maison d'Orange-Nassau”, 1921; opgenomen in 1922 in: Mémoires, Deuxième Serie, Tôme XVI, Brussel.
- ⁴⁴⁾ Nass. Dom. A. no. 72. ⁴⁵⁾ als vóór, no. 14. ⁴⁶⁾ als vóór, no. 2.
- ⁴⁷⁾ als vóór, no. 562 en no. 22 en no. 11.
- ⁴⁸⁾ als vóór, no. 76. ⁴⁹⁾ als vóór, no. 77. ⁵⁰⁾ als vóór, no. 365 en 366.
- ⁵¹⁾ als vóór, no. 79. ⁵²⁾ als vóór, no. 448.
-